

4-26-2020

IMAM BUKHARI'S CONTRIBUTION TO THE SCIENCE OF TAFSIR

Azizkhoja Inoyatov

International Islamic Academy of Uzbekistan independent researcher

Follow this and additional works at: <https://uzjournals.edu.uz/buxdu>

Part of the [History Commons](#)

Recommended Citation

Inoyatov, Azizkhoja (2020) "IMAM BUKHARI'S CONTRIBUTION TO THE SCIENCE OF TAFSIR," *Scientific reports of Bukhara State University*. Vol. 4 : Iss. 2 , Article 15.

DOI: 10.52297/2181-1466/2020/4/2/3

Available at: <https://uzjournals.edu.uz/buxdu/vol4/iss2/15>

This Article is brought to you for free and open access by 2030 Uzbekistan Research Online. It has been accepted for inclusion in Scientific reports of Bukhara State University by an authorized editor of 2030 Uzbekistan Research Online. For more information, please contact sh.erkinov@edu.uz.

УДК: 2

**ИМОМ БУХОРИЙНИНГ ТАФСИР ИЛМИГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ
ВКЛАД ИМОМ БУХОРИ В РАЗВИТИЕ НАУКИ ТАФСИР
IMAM BUKHARI'S CONTRIBUTION TO THE SCIENCE OF TAFSIR**

Инояттов Азизхўжа

Ўзбекистон Халқаро Ислом академияси мустақил тадқиқотчиси

Azizkhoja Inoyatov

International Islamic Academy of Uzbekistan independent researcher

Аннотация. *Исломнинг илк йилларида тафсир илми алоҳида йўналиш сифатида ажралмаган эди. Тобейинлар даврига келиб, тафсир илми ҳадис илми таркибида янада бойий бошлаган. Саҳобалар билан бир қаторда тобейлар томонидан ривоят қилинган Қуръони каримнинг тафсирига оид ривоятлар кейинги давр муфассир олимлари учун муҳим манба бўлиб хизмат қилди. Мақолада имом Бухорийнинг тафсир илми ва унинг ривожигаги ўзига хос йўналишлари, ҳадис китобларида алоҳида тафсир илмига жой ажратилиши таҳлил қилинган.*

Таянч сўзлар: *тафсир; ҳадис; тафсири маъсур; муҳаддис; муфассир; саҳоба; тобей.*

Аннотация. *В первые годы ислама наука тафсира не была отделена как отдельная область. Ко времени Табеинов наука тафсира стала богаче наукой хадисов. Повествования о толковании Корана, рассказанные тобейинов, а также последователями, послужили важным источником для последующих ученых тафсира. В статье анализируется наука тафсира имама Бухари и ее конкретные направления в ее развитии, место особой науки тафсира в книгах хадисов.*

Ключевые слова: *тафсир; хадис; тафсири маъсур; муҳаддис (передатчик хадисов); муфассир; саҳоба (сподвижник); тобей (следующее поколение сподвижников)*

Abstract. *In the early years of Islam, the science of tafsir was not separated as a separate area. By the time of the Tabeins, the science of tafsir had become richer in the science of hadith. The narrations of the interpretation of the Qur'an, narrated by the Sahabas, as well as their followers-the Tabeins, served as an important source for later scholars-mufassirs of the tafsir. The article analyzes the science of the tafsir of Imam Bukhari and its specific directions in its development, the place of the special science of tafsir in the books of Hadith.*

Key words: *tafsir; hadith; tafsiiri masur; muhaddis; mufassir; sahabah; tabei.*

Қирриш. Мавзунинг долзарблиги. *Ўзбекистон мустақилликка эришгач, шу заминдан етишиб чиққан, жаҳон тамаддуни ривожига ҳисса қўшган алломаларнинг табаррук номини тиклаш, муборак қадамжоларини қайта таъмирлаш, уларнинг улкан моддий ва илмий-маънавий меросларини ҳар томонлама чуқур ўрганиш ва жаҳон жамоатчилиги ўртасида кенг тарғиб этиш ҳамда миллий-диний қадриятларимизни асраб-авайлаш ва улуғлашга катта эътибор берилди ҳамда имкониятлар яратила бошлади. Ўрта асрларда юртимиздан етишиб чиққан олимларнинг жаҳон ҳамжамияти томонидан дунёвий ва диний билимлар жиҳатидан эътироф этилишига сазовор бўлган олимлар сони юқорида зикр қилинганидек жуда кўп бўлса-да, бироқ имом Бухорийнинг бутун дунё мусулмонлари наздидаги мавқеи ва унинг ёзган шоҳ асари “Ал-жоме ас-саҳиҳ” асари бир овоздан Қуръони каримдан кейинги мусулмонлар учун энг ишончли ва мўътабар манба ҳисобланиши ҳеч кимга сир эмас.*

Имом Бухорийнинг ушбу шоҳ асарини ҳозирги кунда янада чуқурроқ ўрганиб, имом Бухорийнинг илмий ижодида Қуръони каримга алоҳида боблар ажратилиши, Қуръони каримни тафсир қилишга оид Имом Бухорийнинг фикрлари, шунингдек, илмий ижодида эътиборсиз қолган бошқа жиҳатларини очиш, илмий фаолиятини ўрганишда назардан четда қолган жиҳатларини тадқиқ этиш ҳозирги кунда долзарб масалалардан биридир.

Зеро, юртбошимиз Ш.М. Мирзиёевнинг БМТ минбаридан туриб имом Бухорийнинг мавқелари ва у кишининг илмий меросини ўрганишига оид қуйидаги сўзларни айтгани бежизга

эмас: “Ана шундай буюк алломалардан бири имом Бухорий ўз аҳамиятига кўра ислом динида Қуръони каримдан кейинги муқаддас китоб ҳисобланган “Саҳиҳи Бухорий”нинг муаллифи сифатида бутун дунёда тан олинган. Бу улуг зотнинг гоят бой меросини асраб-авайлаш ва ўрганиш, маърифатий ислом тўғрисидаги таълимотини кенг ёйиш мақсадида биз Самарқанд шаҳрида Имом Бухорий номидаги Халқаро илмий тадқиқот марказини ташкил этиш тўғрисида қарор қабул қилдик”[1].

Тафсир илмининг ривожланиш босқичлари. Бу даврни шартли равишда 3 даврга бўлиш мумкин бўлиб, улардан биринчиси Набий (с.а.в.) ва у зотнинг саҳобийлари давридир. Бу давр тафсирларининг бир қанча ўзига хос жиҳатлари бўлиб, Қуръон тўлиқ тафсир қилинмай, баъзи оятлар тафсир қилиниши, оятларнинг маъносини умумий тарзда баён этилиши ва тафсирларнинг алоҳида китобларга жамланмагани кабилар шулар жумласидандир.

Тафсир илмининг ривождаги иккинчи босқич тобеъинлар даврига оид бўлиб, ушбу даврга келиб, тафсирга кўплаб исроилиётлар, насронийлар ривоятларининг кириши кузатилди. Бунга аввал яҳудий ва насроний динларида бўлган кишиларнинг исломни қабул қилишлари сабаб бўлган. Шунинг билан бирга, мазкур даврга келиб, тафсирга оид ривоятларнинг барчаси жамланмай, ҳар бир шаҳар аҳолиси ушбу шаҳардаги саҳобийлардан эшитган ривоятларини ўрганар эди.

Тафсир илми ривожининг учинчи босқичи Бани Умайя ҳукмдорлигининг сўнгги ва Аббосийлар даврининг аввалидан бошланган. Дастлаб саҳобийлар Набий(с.а.в.)дан ва бир бирларидан тафсирга оид ривоятлар қилган бўлсалар, тобеъинлар саҳобий ва бошқа тобеъинлардан ушбу ривоятларни қабул қилар эдилар. Таба тобеъинлар даврига келиб, ҳадислар ёзила бошлади. Бу китобларда барча ҳадислар жамланиб, тафсир илми ҳам ушбу китобларнинг бир қисми (боби) сифатида қайд этилган. Аммо Қуръон тафсирининг ўзига бағишланган асарлар яратилмаган. Учинчи босқич якунига келиб, тафсир илмлари ва тафсирга оид ривоятлар алоҳида ажратилиб, китоб шаклига келтирилган.

Шу билан бирга, энди Қуръоннинг барча оятлари тафсир қилина бошлаган эди. Тафсирга оид ривоятлар мусҳаф тартибига мос тарзда тартиблана бошлади. Бу даврга оид тафсирлар муаллифлари сифатида Ибн Можжа (ваф. 273/886 й.), Ибн Жарир Табарий (ваф. 310/922 й.), Абу Бакр ибн Мунзир Найсобурий (ваф. 318/930 й.), Ибн Абу Ҳотим (ваф. 327/939 й.), Абу Шайх ибн Ҳиббон (ваф. 369/980), Ҳоким (ваф. 405/1015), Абу Бакр ибн Мардувайх (ваф. 410/1019)лар тилга олинади[2].

Имом Бухорий яшаган давр, яъни ҳижрий иккинчи асрнинг сўнгги ўн йиллиги ва ҳижрий учинчи асрнинг биринчи ярмида тафсир илмининг ривожига ҳамда унда муҳаддиснинг ролини ўрганиш муҳим аҳамиятга эга.

“Ал-жомеъ ас-саҳиҳ” китоби турли илмлар ҳадис, ровийлар, фикх, тарихни жамловчи китоблар сирасига киради. Асарда тафсирнинг бўлиши эса очик-ойдин маълумдир.

Ҳадис асарларида мустақил тафсир бўлимларини ажратиш одатини Бухорий бошлаб берган. У билан бир даврда яшаган Муслим “Саҳиҳ”ида “Тафсир” номли етти бобдан иборат кичкина бир бўлим ажратган. Термизий “Сунан”ида, Насоий ҳам “Ас-сунан ал-кубро”сида тафсир бўлимларини очганлар.

Ҳадис асарларидаги тафсир бўлимларида оятлар боб номи шаклида зикр қилинган, кетидан оятларга алоқаси бор деб билинган ҳадислар нақл қилинган. Бу шаклда тартибланган боблардан тафсир бўлимлари ташкил топган. Лекин бу даврда ёзилган тафсир алоҳида китоб бўлмасдан, балки ривоят қилинган ҳадислар китобининг бир боби сифатида ёзилган эди. Ана шундай ҳадис тўпламлари сирасига имом Бухорий (810-870)нинг “Ал-жомеъ ас-саҳиҳ” асарини ҳам киритиш мумкин.

Ҳадис илми билан бир қаторда тафсир илми билан ҳам шуғулланган олимлар қаторидан жой олган имом Бухорийнинг мустақил тафсири бўлгани ҳақида ҳам турли фикрлар мавжуд. Жумладан, Ҳожи Халифа имом Бухорийнинг машҳур шогирдларидан бири Абу Абдуллоҳ ал-Фирабрий (ваф. 932)нинг маълумотларига таянган ҳолда имом Бухорийнинг ҳадис илмига оид асарларидан ташқари мустақил тафсири бўлганлиги ҳақидаги

маълумотни ўз асарида келтириб ўтади[3]. Шунингдек, имом Бухорийнинг “Холку Афъал ул-Ибад” асарини таҳқиқ қилиб, нашр эттирган доктор Абдурахмон Умайра ҳам имом Бухорийнинг “Ат-тафсир ал-кабир” номли мустақил асари мавжудлиги ва ҳозирда Жазоир Миллий кутубхонаси ҳамда Парижда ушбу асарнинг икки нусхаси сақланаётгани ҳақида маълумот бериб ўтган[4].

Аввал қайд этиб ўтганимиздек, турли тафсир мактабларига мансуб муфассирлар қаторида бир муҳаддис сифатида имом Бухорийнинг ҳам мустақил тафсир ёзиши табиий ҳолдир. Олимнинг тафсир илмидаги ўрни ҳақида гап кетганда унинг бу жиҳатига эмас, балки имом Бухорийнинг ривоят тафсири йўналишида биз учун энг муҳим жиҳати ичида илк бора мусаннаф бир ҳадис китоби ичида “Китоб ут-тафсир” сарлавҳаси остида тафсирга жой ажратиши билан муҳим аҳамият касб этади.

Бухорийдан олдин ёзилган ҳадис китобларида тафсир номи остида ажратилган мустақил бўлимни учратмаймиз. Ҳатто Бухорийдан 45 йил олдин вафот этган Абдураззоқ ибн Ҳаммом (ваф. 826)нинг “Ал-Мусаннаф” асарида бундай бўлим учрамайди[5]. Шунингдек, Имом Бухорий билан замондош бўлган Имом Доримийнинг “Сунан” асарида ҳам тафсирга бағишланган бирор бўлимга дуч келмаймиз[6]. Аммо Бухорийдан кейин ёзилган имом Муслим (ваф.874) ва имом Термизий (ваф. 892)нинг ҳадис тўпламларида тафсир бўлимини учратиш мумкин. Бундан кўриниб турибдики, ҳадис тўпламларига илк бора тафсир имом Бухорий томонидан олиб кирилган.

“Саҳиҳ ул-Бухорий”нинг “Китоб ут-тафсир” бўлимида маълум оятлар боб сарлавҳалари сифатида ёзилган бўлиб, ордидан оятлар билан боғлиқ ҳадислар келтирилган. Шунингдек, “Китоб ут-тафсир”дан бошқа баъзи китоблар номи ҳам маълум бир оятлар билан номланган. Шу шаклда яқунланган боблар тафсир китобини ташкил этади.

Биз тафсирга алоқадор боб изоҳларини ўрганиб чиқишимиз натижасида уларнинг сони 1129 тага етди. Бундан кўриниб турибдики, асарнинг учдан бири тафсирга бағишланган. Шу билан бир қаторда оятлар билан бошланувчи китоблар сони эса 18 тани ташкил этади. Тафсир китобидан ташқари изоҳлар бошқа бўлимларда 613 ўринда оятлар изоҳланган, тафсир китобида эса булар 516 тани ташкил этади.

“Саҳиҳ ул-Бухорий”нинг бу хусусияти имом Бухорийнинг тафсири маъсур йўналишидаги ўрни ва аҳамиятини кўрсатмоқда. Шунингдек, бир муҳаддис сифатида олимнинг ҳадис тўпламининг ичига тафсирни қўшгани ҳамда баъзи ўринларда филологик изоҳлар ҳам қолдиргани билан ҳам аҳамиятлидир.

Бухорийнинг тафсир бўлимида бошқа ҳадис мусаннифларидан фарқли равишда тафсир имконларини кенгайтиришга ҳаракат қилган. У “Китоб ут-тафсир”нинг боб мавзуларида тафсирга оид маълумотларни берган. Бошқа томондан, ҳам асарнинг ҳаммасида, ҳам тегишли бўлимда ҳадисларни ўз фикрини баён этувчи бир шаклда танлаши ва тартиблаши ҳам, унинг бошқа ҳадис асарларидаги тафсирга оид бўлимларидан кўра фарқли бир жиҳати бор эканлигини кўрсатади, дейиш мумкин.

Бухорийнинг ўз асарида ажратган тафсир бўлими бу турдаги ишларнинг илк намунаси бўлишига қарамай, турдошлари орасида тафсир мавзуси бўйича юқори бир савияда эканлиги сабабли унинг тафсир аъъанасидан кўпроқ истифода қилганлигини айтиш мумкин. Тасниф қилинган асарларнинг аъъанавий тузилиши эътиборга олинганда Бухорийнинг “Саҳиҳ”ида ўз шахсий қарашларини кўрсатиш имкониятларини ярата оладиган мусанниф эканлиги кўзга ташланади. Бухорий “Китоб ут-тафсир”да буни боб мавзуларида кўпгина тафсир ривоятларидан ташкил топган бир қанча маълумотларни келтириш ва ривоятларни ҳам шахсий фикрларини маълум бир даражада ифодаладиган шаклда баён этиш орқали амалга оширган.

Бухорий бошқа муҳаддислардан фарқли равишда боб мавзуларида айрим маълумотларни тақдим этади. Бобларга қўйган номларини аслида ҳадис ривоят қилинадиган асар бўлган ва тузилиш хусусиятлари ҳам шунга кўра шаклланган китобида ўз қарашларини баён эта олиш имконияти деб билган. Муаллиф асарининг тафсир бўлимида ҳам ушбу ишни давом эттирган, боб мавзуларида кўпроқ сўзларнинг изоҳларига оид маълумотларни берган.

Сўзлар изоҳлари билан бир қаторда оятларнинг тушунилишига хизмат қилувчи тафсир ривоятларини ҳам нақл қилган.

Турк тадқиқотчиси Фуад Сезгин, Бухорийнинг бевосита тил китобларидан иқтибос ёки тафсир ривоятларини санадсиз шаклда нақл қилиш йўли билан тақдим этган ушбу маълумотларни “Саҳиҳ”нинг тахминан 1/5 ини ташкил қиладиган таълиқ тарзидаги ривоятлардан деб ҳисоблаган. Унга кўра, Бухорий ривоят қилиш ҳуқуқига эга бўлмаган ҳадисларни санадларининг ҳаммасини ёки бир қисмини тушириб қолдириб, кўпинча “қола” сўзи билан нақл қилган[7].

Бухорий тафсир китобида баъзи бобларнинг ичида ҳеч қандай ривоят нақл қилинмасдан, фақат боб мавзуларида тафсир ривоятлари келтирилган.

Бухорийнинг “Китоб ут-тафсир”ида боб мавзуларида берган маълумотларни “сўз изоҳлари” билан “боб мавзуларида нақл қилган тафсир ривоятлари” шаклида таҳлил қилиш мумкин. Бухорий баъзан боб мавзуларида оятларнинг тушунилишига ёрдам берадиган тафсир ривоятларни нақл қилади. Тафсир ривоятларини бевосита оятларнинг изоҳини кўзлаган Расулulloҳ (с.а.в.)дан, саҳобалардан ва тобеъинлардан келган маълумотлар шаклида таърифласак, юқорида зикр қилинган айрим мисолларни ушбу гуруҳга киритиш мумкин.

Бухорийнинг “Китоб ут-тафсир”да нақл қилган саҳобага нисбат қилинган тафсир ривоятларининг деярли ҳаммаси Ибн Аббос(р.а)га тегишли эканини кўриш мумкин. Масалан, Бақара сурасининг “Шубҳасиз Сафо ва Марва Аллоҳнинг (динининг) шиорларидандир” шаклидаги 158-оятга бағишланган бўлимда санадини ҳазф қилиб “Қола Ибн Аббос (р.а): “الصفوان”: “тошдир” (الحجر)” шаклида бир ривоятни нақл қилган[8].

Ушбу мисолда бир масала диққатга сазовор. Бухорийнинг “Сафо” сўзини изоҳлаш учун нақл қилган ривоят аслида Бақара сурасининг 264-оятда зикр қилинган “صفوان” сўзининг изоҳига тегишли эди. Табарий ва Ибн Аби Ҳотим ҳам ушбу ривоятни бу оятнинг тафсирида зикр қилганлар[9]. Бу мисолда Бухорий бир сўзнинг изоҳини берганда бир хил ўзакдан ясалган бошқа бир сўзга оид бошқа маълумотларни қўлламоқда. Диққатни тортадиган бошқа бир жиҳат эса, тафсирларда санадли ҳолда зикр қилинган мазкур ривоятнинг бу ерда санадсиз ҳолда зикр қилинишидир. Бу ривоятни Табарий тафсирида “*Ҳаддасаний ал-Мусанно: қола ҳаддасана Абу Солиҳ: қола ҳаддасаний Муовия ʻан Али ʻан Ибн Аббос (р.а)*” санади билан зикр қилган[10]. Ибн Аби Ҳотим ҳам ал-Мусанно ўрнига “Аби” (Абу Ҳотим)ни зикр қилиб, ушбу санад билан ривоят қилган[11].

Бухорий Нос сурасига тегишли бобнинг мавзусида “Ибн Аббос (р.а): “الوسواس” “Бола туғилган пайтда шайтон васваса қилади. Аллоҳ зикр қилинганда кетади. Аллоҳ зикр қилинмаса, боланинг қалбига жойлашади” деган” деб санадсиз ривоят келтирган[12]. Ваҳоланки, Ибн Аббос(р.а)нинг бу гапи озгина тафовут билан тафсир асарларида санади билан нақл қилинган[13]. Аъроф сурасидаги “Мусо белгилаб берган жойимизга (Турга) келиб, Парвардигор ҳам унга гапирганда “Эй парвардигорим! Менга (ўзингни) кўрсат, сенга қарайин” деди...” оятига оид бобнинг мавзусида Ибн Аббос (р.а)нинг “أرني” (менга кўрсат) ифодасига боғлаб “менга бер” (أعطني) шаклидаги изоҳини зикр қилган[14].

Бухорийнинг санадсиз берган ушбу маълумоти Табарийнинг тафсирида “ҳаддасана ал-Мусанно, ҳаддасана Абдуллоҳ ҳаддасаний Муовия ʻан Али ʻан Ибн Аббос (р.а)” санади билан нақл қилинган[15]. Бунга ўхшаш бошқа бир мисоллар келтириш мумкин.

Бухорийнинг боблар ичида тўплаган ривоятларнинг боб мавзулари билан мослиги билан бирга ўзаро ўзига хос мазмунга эга бир бутунликни ташкил қилишини айтиш мумкин. Албатта бу ҳолатнинг ҳар бир бобда мавжудлигини аниқлаш батафсил тадқиқотни тақозо қилади. Яна ҳам жуда кўп бобда ҳадисларнинг тартиби билан боб мавзуларида ифодаланган гоя орасида бир мувофиқликнинг мавжуд эканлигини бемалол айтиш мумкин.

Бухорий “Китоб ут-тафсир”да асарининг бошқа бўлимларидан фарқли равишда ривоятларни маълум бир боб мавзулари остида тўпламаган, балки тафсирларда бўлганидек оятлар тартибини асос қилиб олган.

Бухорий фикрларига ишора қилишга таянадиган бир услубни қўллаши билан бирга боб мавзуларида бевосита маълумотлар билан ҳам ўртоқлашади.

Бухорийнинг боб мавзуларида санадсиз ҳолда нақл қилинган хабарларнинг кўп ҳолларда тафсир асарларида санадли ҳолда тақдим қилинганини кузатиш мумкин. Масалан, “Рўза тута олмаган жуда катта ёшли кишилар эса (ҳар бир кунга фидя беришади)” маълумотини Абдураззоқ Маъмар воситасида Қатодадан нақл қилади. “Анас ибн Молик қариганида бир ёки икки йил Рамазонда рўза тутмай ҳар кун бир фақирга нон ва гўшт едирган” маълумотини ҳам Маъмар воситасида Собит ал-Бунонийнинг гапи сифатида келтирган.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, Бухорий ҳам боб билан ҳадисларнинг ўзаро мувофиқлиги, ҳам ҳадислар орсигаги мувофиқлик ва буларнинг муайян маъно берадиган шаклда тартибланиш бўйича катта меҳнат қилган. Бу ҳолат унинг фақат ривоятларни нақл қилишга изн берган, талқинларга имкон қолдирмайдиган бир шаклда, шахсий қарашларини баён этишга имкон топиш кўринишида намоён бўлади. Таржималарда тақдим этган тафсир маълумотлари билан бирга масалаларга мавзу қўйиши аслида ривоятларни нақл қилиш тамойилидан борган бир асарда тафсир имконларини кенгайтирган.

АДАБИЁТЛАР

1. *O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning BMT Bosh Assambleyasi 72-sessiyasidagi nutqidan olindi. // Xalq so'zi, 2017 yil 20 sentyabr, № 189 (6883). 1-2-b.*
2. *Zahabiy, Shamsiddin Muhammad ibn Ahmad. At-Tafsir va al-mufasssirin. Qohira: Dor al-kutub al-hadisa, 1960. 27-105-b.*
3. *Hoji Xalifa. Kashfu-z-zunnun 'an asomiy al-kutub va-l-funun. Dor ihyo at-turos al-arabiy. - Bayrut. 2008. J. 1. - 443 b.*
4. *Muhammad ibn Ismail al-Buxoriy. Xolqu af'al ul-'ibod. Dr. Abdurrahmon Umayra tahqiqi. Dor ul-Ukoz. - Jidda. -23 b.*
5. *Al-Musannaf. Abdurazzoq ibn Hammom As-sanoniy. Dor at-ta'sil. - Qohira. 2015. J. 9*
6. *Musnad ad-Dorimiy. Abdulloh ibn Abdussomad ad-Dorimiy. Dor al-Mug'ni. - Riyod. 2000. J.4*
7. *M. Fuad Sezgin, Buhâri'nin Kaynakları, Kitâbiyât, Ankara, 2000. - S. 147*
8. *Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil Al-Buxoriy. Al-jome' as-Sahih. Doru ibn Kasir. - Damashq: Kitab at-Tafsir, 2002. -1102 b.*
9. *Muhammad ibn Jarir At-Tabariy. Jome' ul bayon 'an ta'vili ayil-Qur'an. Ahmad Muhammad Shokir tahqiqi. Muassasatu-r-risala. 1420/2000. J. 5. - 591 b, Abu Muhammad 11. Abdurrahman ibn Abi Xotim, Tafsir, I-X, tahq.: As'ad Muhammad at-Tayyib. al-Maktabat ul-asriyya. J. II, - 518 b.*
10. *Muhammad ibn Jarir At-Tabariy. Jome' ul bayon 'an ta'vili ayil-Qur'an. Ahmad Muhammad Shokir tahqiqi. Muassasatu-r-risala. 1420/2000. J. 5. - B. 591*
11. *Abu Muhammad Abdurrahman ibn Abi Xotim, Tafsir, I-X, tahq.: As'ad Muhammad at-Tayyib. al-Maktabat ul-asriya. J. II, - 518 b.*
12. *Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil Al-Buxoriy. Al-jome' as-Sahih. Doru ibn Kasir. - Damashq. Kitab at-Tafsir, 2002. -1282 b.*
13. *Muhammad ibn Jarir At-Tabariy. Jome' ul bayon 'an ta'vili ayil-Qur'an. Ahmad Muhammad Shokir tahqiqi. Muassasatu-r-risala. 1420/2000. J. 24. -709 b. Ibn Kasir. Tafiri ibn Kasir. J. 8. -540 b.*
14. *Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil Al-Buxoriy. Al-jome' as-Sahih. Doru ibn Kasir. - Damashq. Kitab at-Tafsir. 2002.- 1190 b.*
15. *Muhammad ibn Jarir At-Tabariy. Jome' ul bayon 'an ta'vili ayil-Qur'an. Ahmad Muhammad Shokir tahqiqi. Muassasatu-r-risala. 1420/2000. J. 13. -91 b.*